[illegible]. *Ista*

by. [illegible].

816

૮૧૬

816

816

पुनर्वृत्ति विवेचना (आशाधर)

Punarvritti Vivechanā	Title
Āshādhara	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
816 Endo abruptly	Remarks

॥श्रीगणेशाय नमः॥ प्रणम्य पार्वतीपुत्रं कोविदानंदकारिणं॥ आज्ञाधरेण क्रीयते वृत्तित्रिविवे
चना॥१॥ वर्त्तंते शब्दोऽर्थे प्रवर्त्तंते ऽनयेति वृत्तिः॥ बहुलकात्करणे क्तिन्॥ इत्यतेऽन्यत्रापि क
१ रणे क्तिन् प्रत्ययः॥ यथाऽन्तःकरणवाचकबुद्धिशब्दे प्रेमवाचकभक्तिशब्दे चेत्यर्थः॥ अ
तएव भागवतस्तु बोधिन्यां धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थं॥ प्रेमेत्युक्तं॥ भक्तिर्नाम न च सूक्ष्म धनुरा
गो भक्तिरित्युपदेशश्च इत्युक्तं॥ सा हि सर्पणे तु वृत्तिशब्दस्थाने शक्तिशब्दो दृश्यते॥ शक्तिभ
क्तिव्यक्ति गंगायमुनासरस्वतिर्निर्झरा [?]॥ निर्वाहिवंत्यः संस्तत्र यत्र देशस्त्रिवेणिका॥२॥ शक्यते सा
क्षादभिधीयते ऽनयेति शक्तिः॥ बहुलकात्करणे क्तिन् प्रत्ययः॥ धातूनामनेकार्थत्वात्
लक्ष्यते साक्षादभिधानार्थत्वं॥ लक्ष्यते सामर्थ्यं स्वं प्रतिऽनयेति लक्षितिर्लक्षणा॥ अंजो व्य
मर्द्दनेइति धातोः करणे क्तिन् प्रत्ययः॥ अथवा भज्यते सेव्यते ऽर्थांतरं॥ अनयेति भक्तिः॥ १
भज सेवायामिति धातोः क्तिन्॥ व्यज्यते प्रकटीक्रियते ऽनयेति व्यक्तिः॥ व्यंजना॥ गूढनि
र्झरा सरस्वती॥ एवा वृत्तिविवेचना तिसृणां वेणीनां समाहारस्त्रिवेणी त्रिवेणीव त्रिवे

णिका॥ अथवा तिस्रो वेण्यो यस्याः सा त्रिवेणी त्रिवेण्येव त्रिवेणिका इति स्वार्थे कन्॥ काव्यादिशब्द
जन्यमर्थज्ञानं त्रिविधं॥ चारु॥ चारुतरं॥ चारुतमं चेति॥ तत्र शक्तिजन्यं चारु॥ यथा पाकक
र्तृपाकार्थमिति॥ अत्र पाकशब्दस्य शिरस्सुवाचकत्वमन्वयबोधश्च [illegible] नामेव वासलेइति सा
चारुत्वं॥ यत्तु चणकाश्चर्वेति [illegible] चारु नतत्क विश्राम्यति॥
लक्षणजन्यं चारुतरं॥ यथा दधिशेणक्रयकामेन केनचित्कथितं दृष्टो गोपालः दध्नः आनय इ[?] दधि
दास्यसि कुतो निवासइति॥ तेनोक्तं॥ दास्यामि गंगातीरे मे घोषइति॥ तथा तेनोक्तं दास्यामि मे गंगा
यां घोषइति॥ तत्तत्र नागरिकस्य चेतस्यागतमेतद्दायमेव दधि याच्यमिति॥ यतो गंगाप्रवाह
निकटे यं वसति वृत्तवातादिसद्भावात्पयस्तथादिबाधस्तस्य इति सुरवीतप्रजन्य
त्वात्स्वादुतरं॥ गंगायाः संबंधात्पावनं चेति चारुतरत्वं॥ अन्यथा स्वाद्यत्वे॥ शब्दप्रयो
गे किमित्यवाचकः प्रयुज्यते॥ यद्यपि घोषस्य प्रवाहनिकटवर्त्तित्वज्ञानं लक्षणाजन्यं॥ तद
धिकज्ञानं तु व्यंजनाजन्यमिति सिद्धांतस्तथापि स्वव्यंजनालक्षणामूलेति लक्षणाजन्यत्व

टीका।

चतुःस्तंभं ध्वजाकारं पुरद्वारेषु निर्मितं। कोशः शक्रादिकु
दे तिस्र शक्रध्वजउ
च्यते॥२

न विद्यते॥ अत एवेदं लक्षणमफलमित्याहुः॥ अतश्चाफलत्वतीयं लक्षणा। निरूढलक्षणा
२ याः शक्तितुल्यत्वात् ततः न्यंचारुएव॥ व्यंजनाजन्यं चारुतमं॥ यथाचोक्तध्वजोत्थापनेउद्घा
निकाजोजनानंतरमुपविष्टेन राज्ञा स्तूपकार आज्ञाप्तः॥ अहो शीघ्रं त्वया न योजयतोऽस्तम
र्कइत्तित तः शक्रध्वजस्त्वया विवृद्धितार्थं ज्ञात्वा स्तूपकारो गतः॥ अत्र व्यंजनया ब्राह्मणानां संध्या
समयोजातइति बोधो जातः॥ सभ्यानां च राध्योजनसमयोजातइति॥ दीपिकाकारीणां
दीपसमयोजातइति एवमन्येषां नानाविधो बोधो जातइति॥ चारुतमत्वं॥ अत एव तेन नि
रवधिबोधो व्यंग्यो र्थः॥ यद्यपि नापितगोपालादीनां विदीपबोधनगोदोहनादि समयोजा
तइति व्यंग्यार्थोपादानमस्ति तथापि चारुतमत्वं न हीयते॥ राजसेवकानां मतिचतुरत्वात्॥ २
चारुतमत्वं प्रतिचतुरत्वे घटतमिति॥ अपवर्गस्य बोधनीयत्वेन ब्राह्मणादयो बुद्धि
मत्तमा अभिमताः॥ तेषां संध्यानादर्शनेन बोधयते। अन्येषां तु प्रसंगाद्बोध इ
ति न विरोधः॥ वृत्तिविषयमताः अर्थास्त्रिविधाः॥ तत्राद्यः शब्दो वाच्यो ऽभिधेयो मुख्यार्थ

श्चेत्युच्यते॥ द्वितीयो लक्ष्यो लाक्षणिको भाक्तऔपचारिकश्चेति व्यपदिश्यते॥ तृतीयो व्यंग्यो ग
म्यो प्रतीतो बोध्यो ध्वनितइति च व्यवह्रियते॥ अर्थत्रयानुसारेण शब्दोपि त्रिविधः॥ त
त्राद्यो वाचकः शाब्दोऽभिधायकश्चेत्युच्यते द्वितीयो लक्षको लाक्षणिकः औपचारिको भाक्तश्चे
ति व्यपदिश्यते॥ तृतीयो व्यंजको गमको ध्वननो द्योतकः प्रत्यायकश्चेति व्यवह्रियते॥ तद्दशा त्रि
स्रो वृत्तयो भवंति॥ वृत्तिर्व्यापारः क्रियाचेति पर्यायशब्दाः॥ तत्राद्या शक्तिरभिधा मुख्या चे
त्युच्यते॥ द्वितीया लक्षणा भक्तिरुपचारश्चेति व्यपदिश्यते॥ तृतीया व्यक्ति व्यंजना द्योतना ध्व
ननाप्रत्यायनाचेति व्यवह्रियते॥ तत्रार्थानां योग्यार्थेषु सत्ति॥ शक्यार्थयोरभिधानात् शब्दानां
कर्त्रादिषु भवतीं वाचकानां करणे चेति संप्रदायः॥ वृत्तित्रयमध्ये संकेतसहकारिणी श
क्तिः॥ संकेतश्च अस्मात् शब्दाद्यमर्थो बोद्धव्यइति प्रवर्तकोपदेशः॥ सचशब्दे स्थितोज्ञा
म तःसन् अर्थं विषयीकरोति॥ तत्र चत्वारि प्रवृत्तिनिमित्तानि॥ गवादिषु जातिः॥ शुक्लादिषु गुणाः॥ पा
चकादिषु क्रिया॥ डित्थादिषु यदृच्छा संज्ञा चेति॥ अत एव चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यका

टीका ५

२ ॥ विस्तरस्तु को विदितानंदेष्वस्य ॥ संकेतस्त्वर्थे स्थितं पुरुषात्तान् सुसार्य ज्ञातत्वं जनयति
तत्र शब्दवत् तत्रगता क्रियाधिकरणं ॥ यद्दीपुस्य करणत्वसति तत्र यावत् ॥ सेव शक्तिः सा त्रि
विधा ॥ योगो रूढिर्योगरूढिश्चेति ॥ ननु तिङन्तं सुबन्तं चेति द्विविधं पदं तत्राद्यस्य व्युत्पत्तिम
त्त्वयोगस्य [illegible] भावात् द्वितीयस्य च सर्वं मारव्यातजं नामेति निरुक्तवचनात् ॥ यथा कथंचि
द्योगसंभवात् एकैव नेह इति चेत् सत्यं निपातादीनां व्युत्पत्ति कल्पने प्रकृति क्रियाभावात् ॥ प्र
त्याख्यावादत्र नेहद्वयं स्वीकार्यमेवेति ॥ तथा चोक्तं सरसास्वदीपे ॥ न वेतामदि वक्ते पुखाजिकत्वो
कथंचन ॥ तद्रूढिमपि दिस्त्यज्य योगमेव समाश्रयेत् ॥ ननु तर्हि रूढिर्मये मंतव्या ॥ नेह द्वयं
चरेयमिति चेत् ॥ रूढ्या केवलया निर्वाहेवाकरणं शास्त्रमनारंभणीयं स्यात् ॥ पाचका
पर्वो धर्मवत्स्यात् ॥ योगरूढौ तु प्राये ऐसमप्राधान्यं ॥ क्वचिदन्यतरप्राधान्येऽपि न दोषः ॥
यथा पद्मानि यस्या यस्सरोरुहाणी सत्र योगप्राधान्यं तेन पद्मशब्दप्रयोगे पुंवत्तंत्र क्ति दो
षो नास्ति ॥ उक्तं च रसस्य जन जिनीवनादमु प्यादुरुतः सरसिजसंभव ॥ परागइत्यन्त्र

रूढेरेव प्राधान्यं ॥ अन्यथास्य जलजन्मनि कुसुमस्य सरसिजत्वासंभव इति ॥ तत्रावयवयोग
प्रधाना योगशक्तिः ॥ संकेतप्रसिद्धिप्रधाना रूढिः ॥ उभयप्रधाना योगरूढिश्चेति ॥ अथ भेदत्र
यस्य क्रमेणोदाहरणानि ॥ तत्र सुप्तिङन्तयोः स्वोप्रत्ययत्वादौ ॥ प्रकृतिप्रत्ययजन्या योगश
क्तिः ॥ नामपदे सनाद्यंतधातुपदे च कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपाः पंचवृत्तयः
पराथाभिधानं वृत्तिरिति च वृत्तिलक्षणं ॥ तदनुसारात् पंचविधा योगशक्तिः क्रमेणोदाह
रणानि ॥ पाचकः कर्तरि ॥ पक्वः कर्मणि ॥ पाको भावे ॥ पचनोऽग्निः करणे ॥ पचनी स्थाली
अधिकरणे विभेत्यस्मादिति भीमः अपादाने ॥ दानीयो विप्रः ददातिसंप्रदाने ॥ हातुं पुत्कार
ति अव्ययमहृतो भावे इति कृदंतोदाहरणानि ॥ औपगवः ॥ धनी ॥ देवदत्तकः ॥ एकधा ॥ एक
त्राः ॥ सद्यस्तत ॥ इत्यादि तद्धितोदाहरणानि ॥ उपराजं राजपुरुषः ॥ पंचराजं ॥ महाराजः ॥ रा
जपुरोहितौ ॥ राजजनितरः ॥ नरखलु नरखलु बाणः सनाद्यास्तोयमस्मिन् ॥ लघु दि न हि करिक
जन्योसौ ॥ अथ निपातेद्वयस्य समासाचा वैयासायां नन खलु खलु ननैर्दितौ ॥ ति प्रयोगाप

त वी

ते॥ सुप्सुपेति समासः॥ एवं यद्यपि तथाप्ययं कायदे स्याद्येकदेशं समासफलं तु व्यस्तप्रयो
गाभावइ वृत्ति॥ इति समासोऽयं दृग्रहणमिति॥ जगतः पितरौ देपंथानौ त्रयी देवाः॥ रत्नेकशे
षः॥ चिकीर्षति॥ पंडितायते॥ पुत्रकाम्यति॥ आसादयति कुर्वा॥ इति सनाद्यंतो ग्रहणम
नि॥ इति योगशक्तिः॥ अथ रूढिः॥ गच्छतीति गौः॥ पातीति पिता॥ गच्छतीति जंगमा॥ पातीति पति-
पातीति पुमान्॥ इत्थं बहुलमिति कल्पनेपि रूढिरेव॥ अर्थबोधे व्युत्पत्तेरनुपयोगात्॥ उक्तं च कृ
ण्हयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति॥ एवं डित्थकपित्थादिशब्दानामपि सर्वमाख्यात
जं नामेति वचनात् व्युत्पत्तिसंभवेपि रूढिरेव॥ अथ योगरूढिः॥ सुष्ठिस्थिरः॥ युधिस्थिर
इति योगः॥ ज्येष्ठपांडवे रूढिः॥ वनेचरः॥ वने चरतीति योगः॥ किराते रूढिः॥ पंकजे ६
जलजे॥ सरोजं॥ इति योगरूढिः॥ यद्यपि संकेतः सनातनः॥ शक्तिस्तत्वयोगकालेऽप्यकरी
नवती॥ ति निर्णयः॥ कोविदानं दर्शयति तथापि व्यवहारदेश शक्तिसंकेतयोरभेद निर्देशः॥ अथ को
विधानं दस्य क्रमेण शक्तिमयाहकान्युच्यंते॥ व्याकरणं॥ कोशो निरुक्तं॥ मुनिवाक

दि वाल्मीकौ कीदस्तु धत्तमतिं डोडवित्थ डित्थः

ह

आख्यानं॥ वाक्यशेषः॥ प्रसिद्धार्थस्य संनिधिः॥ उपमानं॥ व्यवहारः॥ तासु दर्शयिष्यंते॥ पाकं
कुरु यथा कार्ये॥ चामुंडा विरवरे कुरु॥ अजो विधिस्त्वं चाजे चैन यतेत जायी धर्मधीः॥ हिंगु
लं पद्मरागार्भतवर्णी हिंगुलांबिका॥ यामंबेति वदंत्यार्या अम्मेत्येतित्सत्वं इति च पाकं कुरु चे
ति॥ अत्र पाकमित्यस्य नावे धत्तत्वात् त्याकरणं च क्रियापदकं॥ पाकमिति॥ पोतः॥ पाको
र्भको डिंभः पृथुकः इति कोशात्॥ अत्रान्नकार्थमित्यस्यार्थे कोशः॥ शक्तिग्राहकः॥ चामुंडामिति॥
चंडमुंडौ गृहीत्वागता चामुंडा इत्यत्र निरुक्तं शक्तिग्राहकं॥ अप्यत्र दुसाम्प्या किंतु यादि
त्तिवचनस्तु मत्तिं विनापि अक्षरसाम्यमात्रेण अर्थबोधात्॥ तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे॥ यस्मा
च्चंडं च मुंडं च गृहीत्वा त्वमुपागता॥ चामुंडेति ततो लोके ख्याता देवि भविष्यसीति॥ एवं
देवानां सुप्रशंसायां स्तत्वा इमाहामो इदं विदुरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यं॥ निरुक्तस्यावगवेस्तत्वा
वात्र प्राचीनैः प्रथमाणितमिति बोध्यं॥ विरवरे कुरु॥ विखरे ग्रुडिस्तत्वकुरु चिंतयेत्सर्व
अत्र विरवशब्दस्य बुद्धिवाचकत्वे लिंगपुराणस्कंदपुराणवचनं शक्तिग्राहकं॥ अजो वि

ख

धि ।। अथवा अजशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वे विधिपर्यायरूपव्याख्यानं शक्तिग्राहकं ।। अजो हरौ
हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते इति विश्वः ।। तं चाजेन यष्टुं न यजेत ।। अथवा अजशब्दस्य छागवाच गे
कत्वे परं पर वाक्यशेषः शक्तिग्राहकः ।। अजार्थं धर्माधिरिस्य च अजशब्दस्य कामवाचक-
त्वे अर्थ धर्मयोः संनिधिः शक्तिग्राहकः ।। हिं[illegible]लमिति ।। पद्मरागार्ने ।। माणिक्यस्तु हर्षमित्सु गु
पमाने शक्तिग्राहकं ।। हिंगुला नाम्नी देवी तद्रूपं हिंगुलस्य दृश्यीस्य तथैव ।। यामंवेतिवदंत्या
यत्रालक्षणया योयां देवीमवे तिनाम्ना वदति ।। अन्ये च वनादयो प्येवं ति स्तुवति ।। अत्र शब्द व
चस्य देवी वाचकत्वे तद्विग्रह व्यवहारः शक्तिग्राहकः ।। व्यवहारात्मावाद्देववदेशे तमः प्रासु
क्तो वहवे प्रलक्षणनपूर्वं ति ।। एवमन्यचापि स्वयं मुह्यं ।। इति शक्तिग्राहकाणि ।। को विदानं
दस्यक्रमे लग्ने कार्यं शब्दस्य स्वप्रकरणात् अर्थे शक्तिनियामकान्युच्यं ते ।। लिंगे ।। प्रकरणं ५
फले ।। व्यक्ति ।। पिसिद्धसानिधं ।। आर्हति समर्थता ।। देशः ।। काल ।। चेष्टा ।। साहचर्यं ।। वि
रुद्धता ।। संयुक्तत्वं ।। वियुक्तत्वं ।। स्वरा इत्यष्टो ति ।। अयो हराहरणे नि ।। तत्र लिंगं यथा ।।

चतुर्भुजं हरिं वंदे इति ।। चक्रहस्तमिति पाठे पि चक्रस्य विष्णुलिंगत्वमस्त्येव ।। असाधारणं
गमकं हि लिंगमित्युच्यते ।। तेनात्र हरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिर्नियम्यते ।। एवं संहस्त्वादो ह
रिसेव्यः ।। इत्यत्र हरिशब्दस्य शक्रे शक्तिनियम्यते ।। वज्रहस्त इति पाठे पि तथैव ।। प्राचीना
नां तु पिशाचकर ध्वज इत्युदाहरणं तु क्लिष्टमिस्र वधेयं ।। करणं हरिर्हि निर्गुणः साक्षादिति ।।
अत्रापि वांपर्य संबंध रूपेण प्रकरणेन हरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिर्नियम्यते ।। एवं गुरुपरीक्षा
चइरवस्यितान्हते ।। अत्र रेणुकाप्रतिपरस्युराम वाक्ये प्रकरणेन गुरुशब्दस्य पितरि श
क्तिर्नियम्यते ।। फलं यथा ।। मुक्तये हरिं भजतीति ।। अत्र मुक्तिरूप फलेन हरिशब्दस्य विष्णौ
भ शक्तिर्नियम्यते ।। एवं स्वर्गाय जंबुद्वेषित्वत्र स्याएव शब्दस्य ईशान्वितिति ।। व्यक्तिर्यथा ।। व्य
क्तिर्नाम धर्मः संपंच विधिः ।। जातिव्यक्तिलिंगसंख्याकारकभेदात् ।। तत्र जातिर्यथा भद्रना
गो महाधने ।। अत्र जातिविशेष वाचिना भद्रशब्देन नागशब्दस्य गजे शक्तिर्नियम्यते ।। ग
नद्योर्महो मगो मिथ्या तयोर्गजजातय इति हेमः ।। व्यक्तिर्यथा ।। शिवोपवीत नागेन अत्र शि

वीपवीतशब्देन शेषभक्तिः कथ्यते। यथा च नागशब्दस्य सर्पे शक्तिर्नियम्यते॥ लिंगं यथा॥ स्वा
मिशिवं याचति॥ अत्र स्वशब्दस्य नपुंसकत्वसाधनेन शक्तिर्नियम्यते॥ एवं मित्रो जयतीत्य
त्र मित्रशब्दस्य पुंस्त्वत्वात् सूर्ये शक्तिर्नियम्यते॥ संख्या यथा॥ हरिर्वसति कानने॥ अ
त्रैकत्वेन हरिशब्दस्य सिंहे शक्तिर्नियम्यते॥ यमौ विलोकयन्ते॥ अत्र द्वित्वेन यमशब्द
स्य युग्मजातार्थे शक्तिर्नियम्यते॥ हरयः संति कानने॥ अत्र बहुत्वेन हरिशब्दस्य वानरे
षु शक्तिर्नियम्यते॥ कारकं यथा॥ अधिष्ठितदेहेन हरिर्हरिणा हतः॥ अत्र कर्तृत्वेन हरि
शब्दस्य वासुदेवे शक्तिर्नियम्यते॥ कर्मत्वेन हरिशब्दस्य वानरे शक्तिर्नियम्यते॥ तत्र द्वि
बलदेवेन द्विविधरक्षोवानरो हतः॥ दुष्टमरिं हरिर्हतवान्॥ अत्र कर्तृत्वेन वासुदेवे श
क्तिर्नियम्यते॥ तस्य शांखारस्य हतत्वात् सत्वं॥ प्रांचा पुरुस्त्वादिकमेव व्यक्तिमाहुस्तल्लिं
गं॥ अज्यते विभक्तता प्रकटीक्रियते सोयं शक्तिरिति कर्मसु हस्ताहुलत्वस्य नामार्थे स्यमप्र
हणौ चित्स्यात्॥ पंचकं नाम्ना अर्थ इति भाष्यसिद्धांतः॥ प्रसिद्धार्थ स्थानि ध्येयथा॥ न तव